

RANOROMANIČKE FRESKE U STONU

CVITO FISKOVIĆ

Nad srebrnim maslinama i bijelim solanama stonskog polja uzdiže se već devet stoljeća na strmom borovima obraslom brežuljku preromanička crkva sv. Mihajla. Dao je sagraditi u 11. stoljeću vjerojatno zetski kralj Mihajlo, čiji je lik naslikan na fresci njenog zida s modelom crkvice koju nosi u rukama. Lj. Karaman je 1928. g. napisao o njoj opširni izvještaj istaknuvši bitne odlike građevine, pleternih ukrasa i fresaka.¹⁾

Taj izvještaj upotpunjavam sada novim nalazima.

Crkvice je odavna bila zapuštena i služila kao spremište siromašnog gospodarstva trećoredkinja dominikanka, koje su na njenom pročelnom dijelu valjda u 18. stoljeću nadogradile noviju crkvicu. Izgradnjom te neizrazite zgrade uništen je prednji dio preromaničke crkvice za čiji će se oblik tek nakon detaljnijeg istraživanja temelja moći nešto više saznati. U toku rata njemački vojnici su utvrdili vrh brežuljka na kojemu je crkvice cementnim bunkerima. Zbog toga su ovu baroknu crkvicu bombardirali saveznički avioni. Srećom da stariji ranosredovječni dio crkvice s freskama nije pri tome oštećen.

Konzervatorski zavod za Dalmaciju dao je do kraja srušiti bombardiranu neizrazitu crkvicu iz baroknog vremena i sredovječnoj sazidao privremeno pročelje s vratima. Na pročelju je obnovljen slijepi luk koji je, prema profilu zidnih konzola o koje se upire, čini se, bio kasnije otvoren kao arkada između sredovječne lađe i kasnijeg prednjeg dijela crkvice. Tada je uništen i dio freske kojoj se još vidi trag u sjeverozapadnom uglu. Vrata će moći dobiti konačni oblik tek kada se svi dijelovi pletera i nadvratnici pronađu i bolje prouče. Zasada, prije detaljnijeg iskapanja, to je teško, pa stoga je i ostao ovakav privremeni okvir vratiju.

Nakon rušenja prednje crkvice nađeno je nekoliko ulomaka reljefne ornamentike među kojima se raspoznaju ostaci ciborija, oltarne pregrade, nekoliko dovratnika, ulomaka sa simbolima euha-

¹⁾ Lj. Karaman, Crkvice sv. Mihajla kod Stona. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu N. S. XV. Zagreb 1928.

ristije, paunovima, prozorskih tranzena itd. Najzanimljiviji je među njima nadvratnik koji je našao nedavno preminuli Frano Vlašić, skromni učitelj iz Hodilja koji se bavio stonskim starinama. Objavio ga je²⁾ i njegovo čitanje i tumačenje ovoga natpisa čini se vjerojatnije od Popovićevo³⁾ samo nije potpuno, jer on nije označio iznad prve, šeste i sedme riječi vodoravne crtice, koje označuju skraćenja. Natpis dakle u cjelini je ovakav:

MIHAELVS FORTITER SVPER GECO PACIFICO \overline{CV} \overline{OMS}
ROMANO

Slova su uklesana na gornjem dijelu nadvratnika, a na početku u sredini i pri kraju su između njih urezana tri križa raširenih krakova u okruglim medaljonima, povezani pleternom trakom. Zadnja riječ nije mogla stajati u redu, pa je klesar posljednja njena slova spustio uz rub nadvratnika. Prema tome mi se čini, da natpis, uvaživši kratice i zbijenost zadnje riječi, kojoj nedostaje zbog toga i zadnje slovo, treba u cjelini čitati ovako:

MICHAELVS FORTITER SVPER GECO PACIFICO CVM
OMNES ROMANOS

Nadvratnik s tri križa uobičajen je na preromaničkim i romaničkim crkvenim vratima. Među ulomcima sv. Mihajla našla su se još dva, pa se prema tome čini da se i ovaj nalazio nad ulaznim vratima crkvice, a ne na ulazu nekadašnje utvrde koja se dizala na brijegu sv. Mihajla kako predpostavljaše F. Vlašić. On tačno drži da ime Mihajlo označuje vladara, a ne sveca jer mu nedostaje pridjev »sanctus«. Karaman također smatra, da se natpis odnosi na kralja Mihajla koji je vladao u Zeti od 1077. do 1081. godine⁴⁾ Prema tome je vjerojatnija i njegova ranija predpostavka da je upravo taj kralj sazio ovu crkvicu svom zaštitniku i imenjaku u 11. stoljeću, iako se smatra da nedavno nađeni natpis sa romboidnim slovom O kraj crkvice potvrđuje, da je crkvice sagrađena krajem 8. ili početkom 9. stoljeća.⁵⁾ To međutim ne izgleda tačno jer pojava i trajanja romboidnog \diamond još nisu vremenski ograničena.

Ali prepustimo ipak konačno rješenje o darovatelju ovog spomenika budućim nalazima, jer treba napomenuti da su nedavno nađena i dva ulomka jednog nadvratnika na kojemu su također natpis, pleter i križevi u medaljonu. Taj bi nadvratnik otkrio, da je cjelovit, vrijeme gradnje ove crkvice. Na ulomcima mu se daje pročitati:

TEMPO(RE) RINBRAH
MEP

Među slovima ističe se romboidno slovo O = \diamond , prema kojemu je nastala gore spomenuta predpostavka da je crkvice ranija.

²⁾ F. Vlašić, Bilješke uz tri stonska spomenika. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, str. 96. Split 1956.

³⁾ D. Popović, Prilozi čitanja i razumevanja raznih starina.

⁴⁾ Lj. Karaman, O vremenu gradnje Sv. Mihovila u Stonu. Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske IX br. 3, str. 81. Zagreb 1960.

⁵⁾ V. Novak, Supetarski kartular, str. 14, bilješka 13. Zagreb 1952.

Te i ostale ulomke treba okupiti u lapidarij koji je upravo sagradio Konzervatorski zavod Dalmacije i spojiti ih, da se bar djelomično rekonstruiraju ukrašeni arhitektonski dijelovi ovog značajnog spomenika. Već sada, dok još nisu nađeni svi ulomci niti sistematski ispitana glavica brežuljka, po množini ulomaka izgleda da svi ti pleterni reljefi nisu samo pripadali crkvisi, već i nekoj drugoj zgradi. Uz crkvicu su se zastalno dizale i ostale zgrade, a posebno je pitanje da li je na njenom pročelju stajao i zvonik koji je prikazan na modelu crkvice koju darovatelj ove zadužbine drži na fresci u rukama.

Doista na južnom vanjskom zidu crkvice prva je plitka niša razdjeljena u dva dijela, gornji i donji i koso oblikovana. To je inače sasvim neobično u preromaničkom graditeljstvu, pa se čini kao da se pred njom nastavljala neka vertikalna gradnja. Možda je tim graditelj započeo i pripremio kompoziciju zvonika. Zbog toga je vjerojatno crkvica relativno prema svojoj širini odveć izdužena i visoka, a Karaman je već primijetio temelje zida koji se nastavljaju pred crkvom i smatrao da je ona imala predvorje. Ali model prikazan na fresci ne mora prikazivati ovu crkvicu, jer iako je ona vjerojatno imala kupolicu sred srednjeg traveja koja se srušila, a možda i zvonik na pročelju, koji su prikazani na fresci, ipak polukružnu apsidu, naslikanu također na fresci, nije imala. Upravo po tom detalju, apsidi na fresci, koja na crkvisi nije postojala, može se reći da model u vladarevim rukama ne prikazuje vjerno njegovu crkvicu.

Pleter sačuvan na prozorima i nađen oko sv. Mihajla može se ubrojiti među naše najljepše pleterne reljefe. Vrsnoćom svoga rezanja i punoćom čvrsto organizirane i ispunjene kompozicije ovi plitki reljefi nadilaze one u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, a slične onima u dubrovačkom kraju.

Ali moja je namjera da ovdje pišem o freskama.

Strujanje umjetničkih upliva u Evropi osobito u fresko slikarstvu još je prilično nejasno. Nije naučno utvrđeno još ni u samoj susjednoj Italiji s čijom je umjetnošću Dalmacija i tada imala veza. Upravo zbog toga još uvijek je teško upuštati se u stilsku analizu fresaka u stonskoj crkvisi, govoriti o utjecaju pod kojim su nastale i povezati ih određenije uz neku umjetničku školu onoga vremena. To je tim teže što u to vrijeme, a i nešto kasnije postoje u evropskom slikarstvu bezbrojne varijante u kompoziciji, u crtežima i u boji.⁶⁾ Slične varijante se primjećuju i u romaničkom slikarstvu Dalmacije.

⁶⁾ P. Deschamps, La peinture murale, époque préromane et romane. Guide du visiteur. Musée National des monuments français, str. 10, 12, 14. Pariz 1953.

Zasada je stoga jedino moguće prihvatiti ranija mišljenja da su ove freske ranoromaničke i da su djelo domaćeg majstora koji je bio pod utjecajem talijanskog ranoromaničkog slikarstva, te da su obzirom na stil i na prikaz jednog zetskog kralja kao darovatelja nastale krajem 11. ili možda u prvoj polovici 12. stoljeća.

Smatram međutim da ih treba zasada samo ikonografski upotpuniti novim otkrivenim dijelovima.

U vrijeme kada je na njih upozorio Lj. Karaman nije se moglo sagledati sve sačuvane dijelove, niti razjasniti sve prizore i prepoznati neke svetačke likove i biljne ukrase. On ih je proučavao u vrlo teškim prilikama i uprkos toga uočio njihove bitne oznake prema kojima ih je tačno datirao.

Ljeti 1960. godine restaurator Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju Filip Dobrošević je prema uputi Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture očistio i konzervirao mnoge njihove dijelove. Taj rad nije još dovršen, ali i nakon dosadašnjeg čišćenja može se upotpuniti, a ponegdje i ispraviti raniji ikonografski opis. Freske je za vrijeme rada fotografirao konzervator Davor Domančić, koji mi je također pomogao pri ovom opisu otežanom zbog slabo osvijetljene ponutrice. Te fotografije se ovdje objavljuju.

Crkva je bila čitava islikana freskama kao neka slikovnica po običaju romaničkog zidnog slikarstva, osobito u ovo vrijeme kada naša skulptura nije bila figurativna, tako da su prizori i likovi na freskama prikazivali sve ono što će kasnije biti djelomično prikazano u reljefu portala, glavica i ostalih dijelova crkve. Freske ne počinju od tla kako se obično drži,⁷⁾ već u visini od oko 166 do 168 cm iznad pločnika, da bi bile pošteđene od dodira vjernika zbijenih u uskom prostoru. Dopirahu obuhvatajući sve zidove do tjemena svodova. Raspored im je, kao što je to često u romaničkom zidnom slikarstvu, bio uglavnom simetričan. Plošni likovi su se nizali poput slika bez udubljene pozadine uokvirenih u crkvene okvire kao na mnogim romaničkim freskama.⁸⁾

Treba odmah napomenuti da je boja na mnogim mjestima izbljedadila i izmijenila svoju prvotnu svježinu, stoga je njihov jaki kolorit danas oteženo opisati.

U svim nišama su se redali veći likovi smiono prikazani i podređeni udubinama, a na polupilastrima i okrajcima zida uz niše jednako kao i na svodovima bile su naslikane manje figure. Likovi bijahu prikazani u cjelini ili u poprsju, a otkrivene su i dvije kompozicije s dva lika na istoj plohi. Na pojasima svoda nizao se i svijao biljni i geometrijski ukras, naslikan kao i svi

⁷⁾ Lj. Karaman, o. c. (1), str. 84.

⁸⁾ A. Grabar, — C. Nordenfalk, *La peinture romane du onzième au treizième siècle*, sl. na str. 31, 50, 61, 73, 76, 101. Lausanne 1958. Ed. Skira; G. Niemann, — H. Swoboda-K. Lanckoróński, *Der Dom von Aquileia*, tabla XV-XXI. Wien 1908.

likovi na bojadisanoj pozadini. Uz oba pobočna prozora su naslikana stabla. Donji rub fresaka svršavao je pojasom s draguljima.

Unutrašnja strana pročelnog zida nad crkvenim vratima je srušena i iznad nje nema više fresaka. Nije isključeno da je tu bio prikazan zaštitnik crkve sv. Mihajlo, kao što drži i Karaman, jer darovatelj crkvice nije okrenut prema svetištu već upravo prema tome zidu, pružajući u tom smjeru kao dar i model crkvice. U uglu se vide tragovi naslikane žbuke po kojima bi se moglo zaključiti, da je i taj zid bio doista naslikan.

SJEVERNI CRKVENI ZID

U prvoj niši do ulaza naslikana su dva prizora odijeljena crvenim i žutim širokim pojasima, koji su obrubljeni polukružnim plastično zasjenjenim zupcima, te posebnim donjim crvenijim pojasom obrubljenim bijelim crtama.

U donjem dijelu niše u kojoj je kraljev lik pozadina je pokrivena izmjeničnim vodoravnim i uporednim pojasima zeleno-svijetle i zeleno-tamne boje. Gornji rub svijetlo zelenih pojasa ima poluoble osjenjene zupce. Tek uz kraljeva ramena i model crkvice jedan od tih pojasa je bojadisan u plavo, vjerojatno da jače odskoči kraljeva glava i njegov poklon.

Kralj je prikazan tijelom u profilu, a glavom u tričetvrtine profila. Njegov inkarnat je u žuto-zemljanoj boji i osvijetljen bijelim »lumeggiaturama«. Čvrsto, mršavo i dugoljasto lice završava na dugom jakom vratu trodjelnom bradicom i dugim spuštenim brcima, koji su, kao i duga kosa savinuta uz vrat, slikani crvenom i žuto-zemljanom bojom. Uho, dugi orlovski nos i obrve osvijetljene su bijelom, a podočnice osjenjene zelenom bojom. Vrat je osjenjen uporednim crtama, te se čini, da »gornji kraj haljine završava neke vrsti ovratnikom«. ⁹⁾ Međutim to nije ovratnik, već vrat koji je tako isprugan i sv. Jurju i ostalim svecima ovih fresaka, a taj način slikanja vrata sreta se i na mnogim likovima romaničkog slikarstva. ¹⁰⁾ Jabučice obraza nisu ozarene crvenom ni plavom okruglom mrljom, kao što je uobičajeno na romaničkim likovima. Po tome, jednako kao i po mršavosti i bradi reklo bi se da je kralj u starijoj životnoj dobi.

Na glavi mu je crvena kruna s uhobranom obrubljena bijelim točkicama biserja, na čijem vrhu strše tri crna križa s kuglicama vrh krakova. U kruni su tri svijetlo-zelena dragulja osjenjena sivo-ljubičasto. Dva četvorasta su sa strana, a eliptični u sredini. Uokvirjeni su okvirima žuto-zemljane boje sa svijetlo-zelenim točkicama. Iz njih izbijaju kratke zrake sjaja.

⁹⁾ Lj. Karaman, o. c. (1), str. 92.

¹⁰⁾ H. Focillon, Peintures romanes des eglises de France, sl. 10, 12, 51. Pariz 1950.

Pored već učinjenih uporedbi s oblikom ove krune, treba upozoriti, da se taj tip vidi i na francuskim freskama.¹¹⁾

Kralj je ogrnut kratkim tamnocrvenim plaštem do koljena prekritim žutim mrežastim ukrasom dijagonalno isprekrižanih četvorina u kojima su crni i plavi križići. Široki tamniji rub plašta također je isprekrižan crnim crtama i posut bijelim točkicama tipičnim u romaničkom slikarstvu. Zakopčan je na prsima okruglom kopčom poznatoj na kraljevskim plaštevima iz kraja 10. stoljeća.¹²⁾ Ukručen je i bez nabora, dok je svijetlo-siva kratka tunika pod njih navorana u jasno-plavim laganim naborima koje pojačava stisnuti pojas. Slikar je dakle znao prikazati tvrdoću i mekoću različite odjeće, teškog plašta i lagane tunike. Nabori su dekorativno i geometrijski stilizirani što nije rijetko u prikazivanju romaničke odjeće,¹³⁾ neki su kao četvorine ispunjene polumjesečastim crtama. Donji rub tunike je crven i ukrašen svijetlozelenim i crnim točkicama i trima zelenim crno osjenjenim draguljima eliptičnog i četverouglastog oblika u žutom okviru, a slične onima na žuto-zemljanim krajevima svijetlo plavih rukava. Tako na pola osjenjeno drago kamenje je često na bogatim romaničkim odjećama naslikanim u evropskim freskama 12. stoljeća.¹⁴⁾

Noge su odjevene u visoke crvene čarape iskrižane crnim crtama.

U kraljevim rukama je model crkvice prikazane također postrance bijelom bojom. Njeni krovovi podsjećaju svojim bjelilom na kamene ploče kojima bijahu pokrivene naše primorske preromaničke i romaničke crkvice, pa i ova sv. Mihajla u Stonu. Rubovi crkvenih zidova i otvora nacrtani su plavim crtama. Zid crkvice završava crveno-smeđim rubom isprekrižanim cik cak crtama, a zid zvonika iskrižanim pačetvorinama. Vrh kupolice i zvonika crne se metalni križevi s kuglicama na krakovima nalik onima na kraljevoj kruni. U prizemlju zvonika šire se velika polukružna vrata s crnom rešetkom, nad kojima se omeđen zidnim vijencem uzdiže prvi kat. U njemu je plitka niša koju čine lezene poput onih koji se vide na našim primorskim preromaničkim zvonnicima.¹⁵⁾ Vrhove zvonika i kupolice koju je i ova crkvice vjero-

¹¹⁾ Lj. Karaman, o. c. (1), str. 112; M. Abramić, Jedan doprinos k pitanju oblika hrvatske krune. Šišićev zbornik, str. 1. Zagreb 1929; S. Radojčić. Portreti srpskih vladara u srednjem veku, str. 11. Skoplje 1934.

¹²⁾ R. Haman, Geschichte der Kunst, tabla 3, Berlin 1933.

¹³⁾ H. Focillon, o. c. sl. 9, 10.

¹⁴⁾ A. Grabar-C. Nordenfalk, o. c. str. 24, 38, 39: Catalan Art from Ninth to the Fifteenth Centuries, The Romanesque Art (Josep Gudiol) pl. LXXII, LXXV. London-Toronto 1937; H. Focillon, sl. uz naslovnu stranu.

¹⁵⁾ Zvonik Gospe od zvonika i srušeni zvonik na Hramu Dioklecijanove palače u Splitu (vidi bilješku 42 u mom članku o romaničkoj Madoni u ovoj svesci).

jatno imala, pokriva piramidalni krov. U tome ovaj model sliči preromaničkim crkvicama stonske okolice na Šipanu, Lopudu i u samom Dubrovniku.

Na pobočnom crkvenom zidu crnim crtama je isprekrižan crveni otvor koji je iskrivljen u romboid i podsjeća na šupljinu uz neko stepenište. Upravo na tom mjestu na crkvi sv. Mihajla su dvije lezene koje, jedna svojom visočijom udubinom, a druga nižom, oblikuju kosinu i to nas, bar donekle, sjeća na kosi oblik ovoga otvora, iako između naslikanih otvora modela i lezena kamene crkvice nema izrazitije sličnosti. Iste crvene boje s crnom rešetkom je i veliki prozor polukružna zasvedena luka naslikan na pobočnom zidu i na apsidi modela. Prozor sred apside prikazan je u profilu, te se čini, da je apsida bila polukružna, dok onaj naslikan na pobočnom zidu sličí prozoru koji se nalazi na crkvi.

Model dakle svojim osnovnim oblikom, velikim prozorom, piramidalnim krovom kupolice i zvonika na kojemu je i plitka lezena, te svojim kamenim krovovima sličí našim preromaničkim crkvicama. Slikar je dakle pri prikazivanju modela imao u vidu realni izgled tih građevina kao i neki kasniji majstori srpskih fresaka, ali naslikana polukružna apsida jasno odava da on tu nije fiksirao realni izgled sv. Mihajla, jer ova crkva nikada nije imala polukružnu već kratku i visoku četverouglastu apsidu.

Tlo na kojemu stoji kralj je crveno i obrubljeno gornjom bijelom crtom. Pored toga crvenog polja je pojas s bijelim i zelenim biserjem i s žuto-zemljanim i zelenim draguljima u obliku romba pola žute, a pola zelene boje. To je ujedno završni rub freske koja se nije spuštala niže niz zid.

U gornjem polju nad kraljem je prizor na tamno-zelenoj pozadini s dva lika. Lik s istočne strane prikazan je u profilu. Koraca na tlu žuto-zemljane boje obrubljenom gore i dolje polukružnim zupcima živahnim korakom raširenih nogu prema golom čovjeku koji je do njega. Odjeven je u zemljano-žučkasto-svijetlu tuniku naboranu stiliziranim okomitim, kosim i polukružnim naborima osjenjenim tamnosmeđim i osvjetljenim bijelim crtama i rubovima. Prekriven je pak crveno-smeđim palijem crnih nabora. Na nogama su mu lagane sandale povezane vrpcom vezanom u čvor koji se bolje vidi na desnoj sandali. Gornji dio mu je propao, pa nema ni ruku niti glave, ali se po donjem dijelu vidi da je bio u živoj akciji.

Muškarac do njega nema donju haljinu ni plašt, kako se ranije držalo,¹⁶⁾ već mu je tijelo žučkasto-zemljane boje s bijelim prugama i zelenim i tamnosmeđim obrisima potpuno golo. Svinut je ponešto u koljenima, a ruke istaknutog stiliziranog mišićja su mu prekrížene, svezane ili okovane kolutom. Prikazan je dakle u skrušenom, poniznom stavu. Gornji dio tijela s grafički jasno

¹⁶⁾ Lj. Karaman, o. c. (1), str. 95, bilješka 2.

nacrtnim rebrima, grudima i želucem naslikan je frontalno s nogama u profilu tako da mu je spolovilo vješto skriveno. Stoji na tlu smeđe i zelenosmeđe boje. Glava mu je također propala, pa se ni njemu ne može odrediti dob.

Ovaj prizor je svojim položajem iznad slike kralja-darovatelja bio zastalno važan, ali njegov sadržaj nije radi trošnosti potpuno jasan. Treba svakako otkloniti dosadašnje mišljenje, da tu neko kleči pred Kristom, jednako kao i nagađanje da bi to možda bio »ktitor ili druga osoba u vezi s gradnjom crkve kao adorant koji kleči pred Kristom«.¹⁷⁾ Pomišljalo se pri takvom tumačenju na slične donatorske slike u jermenskoj umjetnosti.¹⁸⁾

Međutim taj lik ne kleči, već se uspravlja, naslikan nešto niže pred drugim likom koji mu, kako rekoh, energično i u brzom zamahu prilazi odjeven u svečano crkveno odijelo.

Ako je tik do ovog prizora na stražnjem dijelu pročelnog zida, kao što je s mnogo vjerojatnosti pretpostavio Lj. Karaman, bio prikazan sv. Mihajlo, vjerojatno je on tu bio naslikan kao zagarovatelj, vodič ili mjerač duša pri Strašnom sudu.¹⁹⁾ Nije stoga isključeno, da je upravo u vezi s tim prizorom, ovdje nad kraljem, bio prikazan arhandel u raskošnom odijelu,²⁰⁾ koji kao vodič duša²¹⁾ vodi i upućuje grešnika sputanog u lancu k Posljednjem sudu. Stoga ni grešnik koji gol prilazi sudu, ni anđeo nisu okrenuti k oltaru i prema središtu crkve, već k nestaloj fresci pročelnog zida, gdje se u posljednjem Sudu isticao sv. Mihovil, čiji je kult bio raširen u susjednom Monte Garganu²²⁾ u južnoj Italiji, pa je prirodno da je prešao k nama,²³⁾ tim više što slikar

¹⁷⁾ Ibidem.

¹⁸⁾ S. Radojčić, o. c. str. 11.

¹⁹⁾ K. Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst I*, str. 249. Freiburg in B. 1928.

²⁰⁾ U takvom raskošnom odijelu prikazani su arhandeli i anđeli često napr. na južnoitalskim freskama iz 11. stoljeća, s kojima stonske freske pokazuju, iako su rustičnije, poneku sličnost. L. Bertaux, *L'art dans l'Italie meridionale pl. XIII*, sl. 98. Pariz 1904.

²¹⁾ L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien II. Iconographie de la Bible I. Ancien Testament*, str. 49. Pariz 1959.

²²⁾ F. Cabrol - H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne XI*, str. 905. Pariz 1933. U San Angelo in formis nedaleko Monte Cassina kod Kapue bila je iznad vrata na zapadnom zidu freska s prizorom Zadnjeg suda. Možda je taj prizor s istaknutim likom sv. Mihajla bio i iznad ulaza na zapadnom zidu u Stonu, jer je ta zidna ploha bila preširoka samo za jedan lik. G. Ladner, *Die italienische Malerei im 11. Jahrhundert. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien sl. 42 N.F.V.* 1931.

²³⁾ Sv. Mihajlo kao mjerač duša s tezuljom prikazan je i na sredovječnom reljefu u korčulanskoj katedrali, koji pokazuje stilske veze s južnom Italijom. C. Fisković, *Korčulanska katedrala tabla XI, XIII. Zagreb 1939*. Vidi sličan reljef na crkvi sv. Mihovila u Zadru. C. M. Iveković, *Dalmatiens Architektur und Plastik*, tabla 157.

stonskih fresaka pokazuje vezu s ranoromaničkim freskoslikarstvom južne Italije.²⁴⁾

Uz taj prizor na okolnom zidu niše i na pobočnoj strani susjednog zidnog polupilona prikazana su dva mala lika u raskošnoj ženskoj nošnji. Glave su im uništene, ali se po bijelom velu, koji im se spušta preko ramena, vidi da im je pokrivač i glave, kao onima uz susjednu nišu sjevernog i uz prvu nišu južnog zida tik do apside.

Onaj na zidu ogrnut je crvenosmeđim plaštem koji je iskrižan bijelim crtama u obliku romba ispunjenih križićima. Široki rubovi rukava su bjelkasti i iskrižani svijetlocrvenim crtama. Pod plaštem je duga bijela tunika iskrižana zelenim crtama među kojima su križići kao i na rubu rukava.²⁵⁾ Ruke su crtane žuto zemljanom i obrubljene smeđom bojom, a osvijetljene bijelim i osjenjene zelenim crtama. Ljevica je pružena nad desnicom u položaju obožavanja.²⁶⁾

Slično je odjeven i u istom frontalnom stavu obožavanja već spomenuti slični ženski lik na zapadnoj strani susjednoga zidnog polupilona.

Iako im nedostaju glave, ipak im se vidi donji trag svetokruga. Može se dakle sa sigurnošću držati da su imali svetokruge, budući da po veličini, stavu i odjeći sliče, kao što rekoah, onima na istim mjestima uz susjednu srednju nišu ovog istog zida, jednako kao i onima uz nišu južnog zida koji imaju svetokruge. Prema tome svi ti likovi su svetece koje su se nekoć redale na zidovima i polupilonima crkvice, a možda ponegdje i bile zamijenjene muškim svetačkim likovima sličnog izgleda. Svojim svetokrugom i bijelim velom oko glave podsjećaju na freske u Made-

²⁴⁾ Uporede li se inače stonske freske s ranijim i onodobnim u Evropi, neće se primijetiti, osim općih preromaničkih i romaničkih oznaka naročite povezanosti među njima. Stoga ih se zasada još može smatrati djelom lokalnih majstora. Uporedi: Geza de Francovich, *Arte carolina ed ottomana in Lombardia. Römische Jahrbuch für Kunstgeschichte VI*. Wien 1942-1944; E. Arslan, *La pittura e la scultura veronese dal secolo VIII al secolo XIII*. Milano 1943; R. Salvini, *La pittura dal secolo XI al XIII*. Storia di Milano, str. 600-641. Milano 1954; G. R. Ansaldo, *Gli affreschi della Basilica di S. Vincenzo a Galliano*. Milano 1949; G. Ladner, o. c.; G. Paccagnini, *Mantova, Le Arti I*, sl. 297-301. Mantova 1960; *Pitture murali nel Veneto e tecnica dell'affresco*, str. 35-38, sl.1-4. Mleci 1960.

²⁵⁾ Slično iskrižanu nošnju imaju sveci na freskama apuljskih bazilijanskih kripti iz 11.-12. stoljeća. G. Gabrieli, *Inventario topografico e bibliografico delle cripte eremitiche basiliane di Puglia*, tabla X, XI. Rim 1936.

²⁶⁾ Uporedi slični stav adoriranja na freski iz 12. stoljeća u Como. P. Toesca, *La pittura e la miniatura nella Lombardia dai più antichi monumenti alla metà del Quattrocento*, sl. 66. Milano 1912.

ruelu iz 12. stoljeća ili na ženske likove u sličnom svečanom odijelu i stavu u Peći iz 11.—13. stoljeća.²⁷⁾

Na zidu uz kraljevu nišu naslikane su na sivo-plavoj pozadini crne i zelene osmerokrake zvijezde oštih vitkih crta poput onih u kripti nedavno otkrivene preromaničke crkvice sv. Petra u Dubrovniku.

Na polupilonu uz kraljevu nišu naslikana je mlada svetica bujne crvene kose okrenuta u tri četvrtine profila u stavu obožavanja. Na žutozemljanom licu osjenjenom crnim i zelenim sjenama ističe se sred obraza svijetlozelena okrugla jagodica koja je karakteristična u romaničkom slikarstvu. Odjevena je u zelenu tuniku, a ogrnuta crvenim plaštem.

Dok su na lukovima iznad kraljeve niše nestali ukrasi, oni se vide pod drugim travejom iznad srednje niše sjevernog zida pod nestalom kupolom. Tu je na drugoj strani najvećega luka, koji spaja dva zidna polupilona, naslikana na sivoj pozadini žuta duga i vijugava grančica sročolikog lišća.

U daljnjoj srednjoj niši sjevernog zida sred koje je prozor ostao na tamnozelenoj pozadini evangelista prikazan u gornjem dijelu poluprofilno. Glava mu nije sačuvana. Ogrnut je svijetlozelenim plaštem bijele postave pod kojim je siva košulja plavih i bijelih nabora. Sred nje je svijetlosmeđi okomiti pojas bijelih krugova. Inkarnat mu je također žutozemljane boje, ocrtan smeđim obrisima, osvijetljen bijelim »lumeggiaturama«, a osjenjen zelenim sjenama. Blagosivlje desnicom pružena kažiprsta i srednjaka, a povinuta palca prstenjaka i malog prsta. U lijevici mu se bijeli svitak papira. Na nogama mu bijahu sandale od kojih se vidi samo lagana svezana traka. Desna lijepo crtana noga visi prema dolje po običaju romaničkog slikarstva, iako sjedi na sjedalu žutozemljane boje, koje je po bizantinsko-romaničkom običaju iskićeno kao prijestolje draguljima u obliku elipsa i pačetvorina napola tamnoljubičastim, a napola zelenim. Ti dragulji okruženi zelenim i bijelim točkicama sjaju žutim zrakama. Na prijestolju je uobičajeni valjasti crveni jastuk izvezen iskrižanim crnim vezom i okićen na krajevima crnim kugličastim kitama.

Do prijestolja je crvenotamni stalak s kuglom sred drška. Slični stalci se sretaju u romaničkim minijaturama 12. stoljeća.²⁸⁾ Na njemu se bijeli rastvoreni svitak evanđelja koji se spušta i svija u klinastom obliku, poznatom također u romaničkom slikarstvu spomenutog stoljeća.²⁹⁾

Sa desne strane evanđeliste vide se ostaci orla; žute ptičje noge oštih pandža niču iz zelenkastog perja. Desna kao da drži

²⁷⁾ Vl. Petković, *La peinture serbe*, str. 37, tabla VCIII, CXI. Beograd 1934.

²⁸⁾ F. Fosca, *L'Art Roman en Suisse*, sl. 45, 47. Geneve 1943.

²⁹⁾ *Ibid.* sl. 45. Uporedi s minijaturom Barberinijeva kodeksa. G. Ladner, o. c. sl. 22, 23.

svitak.³⁰⁾ Taj sačuvani detalj nam je otkrio da je ovo evanđelista Ivan, a pomogao nam ujedno ustanoviti da su tri ostala susjedna lika u nišama preostali evanđeliste. Da su im se simboli sačuvali, mogli bismo ih tačno raspoznati, a ujedno vidjeti kako je slikar prikazivao životinje i ptice, ali, nažalost, ti atributi su zauvijek propali.

Sred niše ispod evanđeliste Ivana je prozor čija je udubina ukrašena s dva stabla jakog debla žutozemljane boje s velikim smeđim i srolikim lišćem. Obrubljena su smeđim i išarana ponegdje bijelim crtama. Rastu na zelenoj pozadini s obje strane prozora, granajuć se odmah pri dnu pod prozorom. Svojim debelim deblima i malim krošnjama poput trolista imaju tipični oblik stabala zapadnoevropske umjetnosti rane romanike.³¹⁾

Pod njima je smeđi pojas u kojemu su zelene tačkice poput biserja i crnozeleni romboidni dragulji. Tim, kao i pri dnu kraljeve niše, a i drugdje, u istoj visini, završava naslikani zid.

Cetiri male svetece, slične onima uz fresku kralja darovatelja, nižu se i s obje strane evanđeliste Ivana na okolnom zidu i na susjednom zidnom polupilonu. Ovima su sačuvane i mladolike velom omotane glave okružene žutim svetokrugom, obrubljenim bijelim i crnim krugom. Stoje u frontalnom stavu na zelenotamnoj pozadini koju prekidaју svijetloplavi pojasi iza njihovih leđa, a uokviruju, kao i drugdje, crveni rubovi. Crte njihovih lica su zelene i bijele, a na njima jabučice istaknute kao zelene tačke i oči tamnih zjenica. Dugi vratovi su im osvijetljeni bijelim, a osjenjeni zelenim uporednim i vodoravnim crtama, kao i na ostalim likovima. Dvije su sačuvane nešto niže od pojasa, a dvjema ostalim su ostale samo glave.

Na vanjskom luku srednje niše je ukras u obliku žutozemljane lozice srolika lišća ljubičaste i žutozemljane boje obrubljenog bijelo. Pozadina je siva i obrubljena bijelim i crvenim.

U trećoj niši sjevernoga zida, koja se proteže uz apsidu, tragovi fresaka su nestali, ali se može pretpostaviti, da je tu bio naslikan drugi evanđelist, po tome što je i na suprotnoj niši južnog zida sučelice prikazan treći. Ovdje su također na vanjskom luku tragovi ukrasa; stilizirana palmica na tamnosivoj pozadini uokvirenoj crvenim i bijelim rubom. Na vanjskom licu tog zapadnog luka su zelene i bijele točkice i dragulji elipsastog i četvorinastog

³⁰⁾ Simboli evanđelja orao, lav, anđeo i vol okruženi aureolom nose knjigu evanđelja i ako je drže i evanđelisti na nekim sredovječnim minijaturama. H. Schnitzler, *Die Inkunabulen der kölnen Elfenbeinplastik. Beiträge zur Kunst des Mittelalters. Vorträge der Ersten Deutschen Kunsthistorikertagung auf Schloss Brühl 1948, Tafel V. Berlin 1950.*

³¹⁾ H. Focillon, o. c. sl. 6; A. Grabar, - C. Nordenfalk, o. c. str. 63, 79, 80; *Enciclopedia Italiana (A-Agri) tabla LXXIV (vrata katedrale u Montreale); Catalan Art... (1), tabla IV, V.*

oblika na žutozemljanoj pozadini obrubljenoj crveno-smeđom i tamnosivom bojom.

Na zidu uz nišu s istočne strane primjećuje se ostatak tamnozelenog polja, koje također bijaše uokvireno crvenim okomitim rubom.

JUŽNI CRKVENI ZID

Na ovom zidu je bio uglavnom isti raspored slično bojadisanih polja i likova kao na sjevernom. U prvoj niši tik do crkvenog ulaza bila su sučelice kralju sa sjevernog zida također dva naslikana polja s dva velika lika.

Sačuvano je tek donje u kojemu je naslikan sv. Juraj. Mladi svetac je prikazan frontalno i uspravno na tamnozelenoj pozadini obrubljenoj i ovdje crveno. Široko lice okruženo žutim sveto-krugom naslikano je u tri četvrti profila, ali gleda ravno svojim krupnim očima. Smeđa duga kosa mu pada niz jaki vrat, osjenjen uporednim crtama kao i kraljev. Sred lica se ističe ravni snažno nacrtani nos.

Odjeven je u kratku zelenu tuniku crveno-smeđeg ruba na kojemu su dragulji uobičajena oblika. Nad njom je crveni plašt iskrižan četvorinama crnih crta u kojima su križići. Takva kari-rana odjeća, koju ima i kralj-darovatelj, sreta se već na freskama ratnika i dostojanstvenika iz karolinškog doba na području Vicenze.³²⁾

Svetac u desnici drži široki svijetli mač osjenjen svijetloplavom bojom tupog vrha. Prstima lijevice je uhvatio vrh tamnosmeđeg štita zašiljenog pri dnu, a ukrašenog s četiri bisera postavljena u sredinu u obliku križa. Uz uzdignuti mač ispisano je bijelim slovima njegovo ime, od kojeg ostaše samo pet slova (GE) O (R) GIVS. Otkrivanjem slova O u tom imenu otpala je svaka sumnja da bi tu bio možda prikazan sv. Srđ (Sergius). Svetac stoji na crveno-smeđoj tamnoj pozadini obuven u crvene čarape iskrižane crnim crtama.³³⁾

U srednjoj niši južnog zida ostao je iza prozora na tamnomodro-zelenoj pozadini gornji dio jednog evanđeliste koji se uzdiže sučelice evanđelisti Ivanu sa sjevernog zida. Njegovo mršavo isposničko lice kratke sivkaste bradice s tri čuperka poput kraljeve gleda prema dolje.

Odjeven je u plavu košulju i ogrnjen zelenim plaštem. U lijevici mu je bijeli svitak u obliku klina poput onoga kod evanđeliste Ivana, a u desnici stiska crno ptičje pero. Premda su mu prijestolje sa stalkom i simbol nestali, ipak se može po spomenutim

³²⁾ A. Dani, Un affresco carolingio nel territorio di Vicenza, sl. 2, 4, 5. *Arte Veneta* XII. Mleci 1958.

³³⁾ J. Lassaigne, La peinture espagnol, ed. Skira, str. 24.

atributima i po njegovom položaju zaključiti da je ovo treći evanđelist.

Oba zidna polupilona bila su i uz ovu srednju nišu islikana nizom malim okomito poredanih svetica koje su uništene. Od njih je ostao tek trag svetokruga gornjeg lika na zapadnom i nešto tamne sive boje na istočnom polustupu.

U donjem i srednjem dijelu vide se ostaci stabala koja su bila naslikana u prozorskoj niši i na prednjoj strani zida uz prozor, a sličila su onima naslikanim uz suprotni prozor. Pod stablom prednjeg zida je rub iskićen povećim bijelim biserjem uokvirenim u kružice sastavljene od zelenih točkica.

U trećoj niši južnog zida, koja je uz apsidu, također su dva sveca.

U gornjem dijelu je pokretni i izraziti evanđelista u sjedećem stavu. Kratka crvenkasta kosa mu uokviruje lice tupog čvrstog nosa i jakog potbratka. Snažnim rastvorenim pogledom velikog, tipičnog romaničkog, oka gleda u simbol, od kojega su se tek sačuvala krila u svetokrugu. Odjeven je u bijelo-sivkastu tuniku osjenjenu plavim sjenama i ogrnut zelenim plaštem. Na prsima se još vide tragovi lijevice. Preko gornjeg dijela noge mu je svitak zavrnut na donjim rubovima.

On također sjedi na raskošnom prijestolju iskićenom draguljima pačetvorinasta i eliptična oblika koji su napola ljubičasti a napola zeleni. Na prijestolju je crveno iskićeni zaobljeni jastuk, nalik na onaj koji pokriva prijestolje evanđeliste Ivana.

Ovaj lik je najuspjelije nacrtan. Od njegova ozbiljna i mudra lica do bosih nogu struji energični pokret koji prožima dosljedno čitavi lik zanesen nadahnućem.

Uz prijestolje je mramorni zeleno-svijetli profilirani stalak ukrašen trima polukuglastim medaljonima. Na njemu je bijeli svitak osjenjen plavim nalik po svom klinastom obliku na svitke dvaju već opisanih evanđelista.

Na unutrašnjem luku niše uz evanđelistu su dvije svetece. Jedna je odjevena kao i svetece sjevernog zida samo su im boje plašta i košulje različite. Drži u znak obožavanja lijevicu nad desnicom. Istočnoj je košulja sivoljubičasto išarana crnim križićima, a plašt je zelenkast s bijelim »lumeggiaturama«.

Pod evanđelistom, čije se ime ni ovdje ne može utvrditi, jer mu se nerazabire simbol, rastvara se na tamnomodrozeleno bojadisanom zidu mali prozor s kamenom tranzenom.

Pod prozorčićem je veliki lik Ivana Krstitelja na zelenomodroj pozadini. Lice mu ima oblik »izvrnute kruške« čest u romaničkom stilu. Okružuje ga široki svetokrug žutozemljane boje cbrubljen bijelim i crnim rubom. Bujna smeđo-crna kosa pustinjačka spušta se do ramena, a smeđa brada završava u četiri čuperka poput kraljeve. Zelenkasta haljina mu je osjenjena tamno-

sivo a osvijetljena bijelim. Plašt mu je crveno-smeđe boje.³⁴⁾ Lijevicom drži bijeli plavkasto osjenjeni svitak, a ispruženim kažiprstom desnice pokazuje u nebo, ali ne »u znaku prijetnje«³⁵⁾ već kao preteča koji naviješta dolazak Krista, čiji je lik bio naslikan vrh njega na svodu. Ovako produljeni prsti³⁶⁾ i povećane ruke vide se često na romaničkim freskama.³⁷⁾

ISTOČNI ZID

Na zidu apside, koji se uzdiže iznad jedinog crkvenog oltara, vide se također tragovi fresaka.

Luk apside je obrubljen crvenim i tamnim pojasa.

U središnjoj niši naslikano je stablo, kraj kojega s obje strane stoje goli Adam i Eva pred plavom tamnozelenom pozadinom i na tamnocrvenoj zemlji. Adam stoji raširenih nogu u profilu pružajući pokorno lijevicu prema poprsju čije se lice ne razabire, ali je vjerojatno to Krist ili Stvoritelj, jer se, zaokružen svetokrugom uzdiže iznad stabla. Jedna od grančica krošnje naslikana je poput lista ucrtanog u srcolikom obrisu, kao i na već spomenutim stablima uz pobočne prozore, a donekle i poput lišća na pleternim reljefima onog vremena.³⁸⁾ Sučelice Adamu s južne strane stabla stoji gola Eva spuštenih dojki istaknute bradavice. Lice joj se, prikazano u tri četvrtine profila s plavim jabučicama, jedva nazire. Desnicu je pružila prema stablu odakle je dohvaća zmijsa uobičajene plavkaste boje, koja se svijsa uz deblo.

Očito je dakle, da je tu prikazan Istočni grijeh, ali prizor nije jasan, jer je upravo tu zid apside popukao uzduž svoje sredine i zakrpljen je novijim slojem žbuke. Na njemu je naknadno naslikan ispod Istočnog grijeha svetokrug s križem raširenih krakova od kojeg su ostali tragovi crvene boje i bijelog biserja. Glava u svetokrugu je oštećena i još nije sasvim otkrivena, ali sigurno predstavlja Krista, jer mu je križ u svetokrugu.³⁹⁾ Po tome bi se moglo zaključiti, da je Krist kao otkupitelj od Istočnog grijeha bio prikazan sred stabla u gornjem prizoru, pa kada je njegova glava tu oštećena opetovana je niže u ovom medaljonu. Kosa mu je stilizirana drugačije negoli svecima u ovoj crkvi, a sačuvana kriocica anđela i ostali tragovi uz glavu crtani su tanjim crtama. Stoga se pored konstatacije, da je to naslikano na gornjem sloju

³⁴⁾ Donji dio Ivana Krstitelja još nije potpuno očisćen, pa ga se ne može jasno vidjeti.

³⁵⁾ Lj. Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, str. 27. Zagreb 1952.

³⁶⁾ H. Focillon, o. c. sl. 9.

³⁷⁾ P. Deschamps, o. c. sl. XV.

³⁸⁾ V. sl. Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, sl. 111; Zagreb 1930.

³⁹⁾ U Bibliji koja se čuva u muzeju u Cividale iznad prizora Stvaranja Adama i Eve prikazan je Krist u aureoli. G. Ladner, o. c. sl. 25.

žbuke, može i stilski utvrditi, da je ovaj dio kasnije izrađen od drugog mlađeg majstora i da pripada kasnijem vremenu.

Obe pobočne niše i plohe istočnog zida bile su također naslikane svetačkim likovima. Sa sjeverne strane nad nišom primjećuje se svetačko poprsje, a u samoj niši su dva sveca. Gornji je prikazan u cjelini, primjećuju mu se još tragovi mladolika lica u tri četvrtine profila jaka podbratka i crvenkaste kose. Niže od njega je drugi svetac od kojega su ostali jedva vidljivi tragovi.

Na južnoj strani ovog zida redaju se istim redom sveci na plohama crvenih okvira. Najprije su poprsja nad nišom. Od gornjeg, koji pripada kompozicijski uz evanđelistu, ostao je trag odjeće iskićene križićima slične odjeći onih svetica uz kralja i evanđelistu Ivana. Donji lik je u crvenom plaštu.

U niši pod njima je dugoljasti lik mladolika sveca ili svetece prilagođene udubini niše istom vještinom kao što su i ostali likovi podređeni arhitekturi, što je uostalom vrlo često u romaničkom zidnom slikarstvu. Lice okruženo žutim svetokrugom i kratkom crvenkastom kosom prikazano je u tri četvrtine profila. Podočnice i jabučice obraza su mu zeleno-plave. Preko bijele haljine širokih rukava je raskošni crveni plašt iskrižan crnim crtama u rombiće ispunjene crnim križićima. Na traki i rubu plašta nižu se dragulji već spominjana uobičajena oblika. Desnicu drži na prsima u znak obožavanja.

Niže od njega primjećuju se na modroj pozadini tragovi još jednog lika u crvenom plaštu.

Na nijednom od ovih malih likova ili poprsja, koji su kao kor svetica i svetica okruživali velike likove, ne primjećuju se svetački atributi.

SVOD

Uski, ali relativno visoki svod i pojasi koji ga dijele u traveje bijahu također islikani.

Na pojasu svoda koji se uzdiže nad drugim zidnim polupilastrom vidi se trag bijele, plavim crtama osjenjene draperije na zelenkastoj pozadini.

Na svodu traveja nad oltarom uz apsidu naslikan je okrugli medaljon okružen crvenim pojasom koji je iskićen draguljima i zelenkastim točkicama. U medaljonu modre pozadine bio je neki lik od kojega je ostao trag žute boje. Uz medaljon u četiri okolna isječka su četiri manja poprsja. Dva sa zapadne strane su sačuvana na zelenkastoplavoj pozadini. Jedan ima muževno lice skupljene zelenkasto-smeđe kose i punane kratke brade, zelenkastih podočnica i visoka vrata, prikazano u tri četvrtine profila pred svijetlo-žutim svetokrugom. Crvena odjeća mu je iskićena biserjem. Desnicom pokazuje lik sred medaljona. Drugi prikazan sučelice također u poprsju ima bradato isposničko mršavo lice pred žutim sveto-

krugom. Odjeven je u crvenoj bogato ukrašenoj odjeći. Rukom adorira prema medaljonu.

Vjerojatno to nisu evanđelisti kako se pretpostavljalo dosada,⁴⁰⁾ jer njih prepoznamo u nišama pobočnih zidova, već proroci koji najavljuju Krista prikazanog u medaljonu sred svoda nad glavnim oltarom, kao što bijaše običaj prikazivati ga na svodovima kasno-bizantinske arhitekture u 11. stoljeću.⁴¹⁾

Ostali likovi koji su ispunjali prednje traveje, a možda i tambur kupole, ukoliko je postojala, uništeni su tokom stoljeća. Najveća je šteta, da je uništena i freska pročelnog zida od koje je ostao tek ulomak pozadine na sjeverozapadnom uglu uz kraljevu fresku. Po tome ulomku se jedino može zaključiti, da slijepi luk na pročelju nije originalan, kao na preromaničkim crkvicama sv. Luke u Lastovu, sv. Petra u Omišu i na Šipanu i u romaničkoj crkvi sv. Luke u Kotoru, već da je iz kasnijeg vremena. Po profilu zidne konzole mogao bi se datirati u 15.–16. stoljeće, što znači da je crkva u gotičko-renesansnim građevinskim preinakama tog vremena bila ovom dijelu preinačena kao i mnoge preromaničke crkvice.

Stonske freske, koje spadaju među najstarije u našoj zemlji, po izrazitosti svojih likova i po skladu svog kolorita imaju, uprkos svoje rustičnosti, veliku umjetničku vrsnoću. Izgubile su, nažalost, čvrsto jedinstvo cjelovite kompozicije koja je živopisno prikrivala čitavu ponutricu dajući joj svečani i raskošni izgled. Danas njihovi rastrgani ulomci vise kao šarene krpe na trošnom zidu. Trebalo bi ih stoga čim prije fotografirati u boji i vjerno kopirati, da se tim jače očuvaju kao svjedočanstvo našeg prvog slikarskog stvaranja.

Gradnju crkvice sv. Mihajla sa freskama kralja-donatora u Stonu, koju danas narod jednostavno zove Mihajlo, treba promatrati u okviru ranosredovječnog svečeva kulta na Zapadu.⁴²⁾

Sagrađena je vrh brijega i okružena tvrđavom poput onih koje su gradili sv. Mihajlu u karolinško doba kada je obožavanje ovog arhanđela ispunjeno himnama i pjesmama bio simbol pobjede i sange povezano uz vladarevu ličnost. Upravo u 11. stoljeću kada je sazidana ova crkva ideja o povezivanju kraljevske moći s arhanđelom Mihajlom bila je osobito živa. Isto kao i u Stonu, njegove crkve se nisu dizale sred tržišta i gustih naselja, već na utvrđenim brijegovima. Njegovom svetištu na Monte Garganu hodočastili su kraljevi, pape i knezovi, dolazili su tu hodočasnici i iz udaljene Engleske, Njemačke i Španjolske, pa su mu zastalno prilazili i Slaveni sa njihove bliske i susjedne obale.

⁴⁰⁾ Lj. Karaman, o. c. (1), str. 36, 99.

⁴¹⁾ R. Haman, o. c. sl. 91.

⁴²⁾ O. Rojdestvensky, *Le culte de Saint Michel et le moyen âge latin*. Pariz 1922.

Crkvice prema tome za nas ima i nacionalno značenje; svjedoči našu samostalnost i svijest o državnosti na Jadranu u 11. stoljeću. Koliko su njene freske djelovale na naše ranosredovječno slikarstvo još nije utvrđeno, ali je svakako svojim građevinskim oblikom uplivala na okolno preromaničko graditeljstvo južne Dalmacije u koje odsada treba ubrojiti i dosada nepoznatu preromaničku crkvicu posvećenu nekoć sv. Tudoru, a danas sv. Filipu i Jakovu u Ponikvama kraj Stona, koja je ipak u svojoj pregradnji sačuvala originalni stražnji dio.

FRESQUES DU DEBUT DE L'ART ROMAN A STON CVITO FISKOVIĆ

L'auteur décrit en détail les fresques du début de l'art roman se trouvant dans la petite église pré-romane de St. Michel (Sveti Mihajlo) de Ston, dans la presqu'île de Pelješac. On a récemment effectué le nettoyage des fresques, ainsi que les travaux de conservation nécessaires et elles sont plus visibles qu'en 1928 lorsqu'elles furent partiellement publiées. Le travail de conservation n'est d'ailleurs pas terminé.

Les fresques peuvent être datées du XI e. s. (probablement entre 1077 et 1081) lorsqu'à Zeta régnait le Roi Mihajlo qui, d'après Ljubo Karaman, est représenté sur les fresques comme donateur.

Toute l'église — ses murs, ses niches et sa voûte — était ornée de figures de saints, sur un fond vert et bleu. Seuls quelques fragments s'en sont conservés. Sur les murs latéraux étaient peints le Roi Mihajl tenant dans ses mains le modèle de l'église, Saint Georges, Saint Jean-Baptiste, les quatre Evangélistes sur un trône majestueux, et quelques figures de saints plus petits en somptueux costumes.

Dans l'abside est représentée la scène du Paradis Terrestre avec Adam et Eve se tenant, nus, près de l'arbre avec le serpent. A côté des fenêtres et sur les arcs des voûtes, on peut voir des décors d'arbres et de fleurs. Sur la voûte, le Christ auréolé et, autour de lui, les Prophètes.

Les fresques se classent parmi les plus anciennes de Yougoslavie et possèdent les caractéristiques typiques des fresques romanes de l'Europe occidentale, mais elles sont l'oeuvre de l'un des maîtres locaux qui vivaient en Dalmatie du XIIe au XIVe siècles.